

Олеся Кобенко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНЦЕПТ ЄВРАЗІЇ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Olesia Kobenko

Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

GEOPOLITICAL CONCEPT OF EURASIA AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC ANALYSIS

This article analyzes the geopolitical concept of Eurasia in German, English, American and Russian schools of geopolitics. Starting with classics H. Mackinder, K. Haushofer, N. Spykman to modern research in all the geopolitical scenarios and models Eurasian continent is an important space located between the oceans. In the last decade, Eurasian continent is experiencing tectonic geopolitical shifts that are associated with the transformation of the existing system of international relations and changes in the geostrategic and geoeconomic structure of the global world. In a view of concentration of economic power, demographic resources, oil and gas reserves and military potential, Eurasia is a key area and because of this, it is a subject of political, economic and ideological confrontation.

Key words: the concept of Eurasia, geopolitics, geopolitical centers, geopolitical models, the space of Eurasia, eurasianism, neo-eurasianism.

Сучасний етап євразійської історії характеризується зміною балансу і розстановки регіональних сил на континенті, що супроводжується дефіцитом ресурсів і пов'язаним із цим новим геополітичним суперництвом, у тому числі й між центрами світових цивілізацій (західної, слов'яно-православної, ісламської, конфуціанської). Останніми десятиліттями континент Євразія зазнає тектонічних геополітичних зрушень, які пов'язані з трансформацією існуючої системи міжнародних відносин.

За своїм економічним і геополітичним потенціалом Євразія є ключовим континентом планети. У ньому проживає більшість (70–75 %) населення, а також зосереджена основна маса природних ресурсів. При всій його значущості слід визнати, що цей континент є одночасно і найбільш нестабільним. Близько 80 % конфліктів у світі відбувається саме на євразійських просторах.

З географічної точки зору, Євразія є простором, що включає і Європу і Азію та охоплює 54 мільйони квадратних кілометрів, де проживають 4,9 мільярда жителів нашої планети. Незважаючи на те що Євразія становить собою суперконтинент, який розтягнувся на два регіони, де Азія займає більшу частину, а Європа є меншою частиною суші, деякі фахівці стверджують, що Європа й Азія становлять собою два зовсім різні континенти, а факт наявності загальних наземних кордонів не є вирішальним. Вважається, що Уральські гори становлять природний кордон двох континентів.

Якщо географічно кордони Євразійського континенту окреслені досить чітко, то окреслити межі «Євразії» з геополітичної точки зору помітно складніше. Починаючи з класиків геополітики: Х. Маккіндера, К. Хаусхофера, Н. Спайкмена і до сучасних досліджень, у більшості геополітичних сценаріях і моделях найважливіша роль відводиться розташованій між океанами найбільшій світовій ділянці суші - Євразійському континенту.

З метою уточнення вихідних позицій і понять слід звернутися до короткого історичного аналізу концепту Євразії в західній і російській школах геополітики з переходом до російського неоевразійства і його критикам.

Як відомо, базові принципи геополітики сформулювали географ Фрідріх Ратцель, засновник політичної географії, шведський політолог Рудольф Челлен, якому наука зобов'язана самим терміном «геополітика», англійський географ Хальфорд Маккіндер, перший, хто розробив глобальну геополітичну модель, німецький дослідник Карл Хаусхофер, з чим ім'ям була пов'язана вся німецька геополітика початку ХХ століття, представники американської геополітики Альфред

Мехен і Ніколас Спайкмен, чії рекомендації і в теперішній час використовують політичні й державні діячі США.

Узагальнюючи висновки цих дослідників, відволікаючись від розбіжностей, пов'язаних з їхніми ідеологічними та політичними поглядами, можна виділити такі засадничі положення геополітики стосовно євразійського простору.

По-перше, в її основі лежить протиставлення двох типів цивілізацій, «світів», зумовлених своїм географічним положенням. З одного боку, морські, «таласократичні» цивілізації, пов'язані з острівним або береговим типом існування, мореплаванням і торговим ладом. Прикладом подібного типу раніше були Карфаген і Афіни, нині – Велика Британія і США. З іншого боку, континентальний, сухопутний, «телурократичний» світ. Це землі, досить віддалені від морів і зручні для торгівлі берегових зон; внутрішні простори континентів, названі Маккіндером (слідом за географом Фергрівом) - Heartland (heart - серце + land - земля).

Між хартлендом та морськими цивілізаціями розташовані берегові зони - Rimland (Римленд) - термін Спайкмена.

По-друге, вже починаючи з Ф. Ратцеля, затверджується положення про те, що домінування у світовій політиці безпосередньо залежить від розташування держав, яке вони займають у певному регіоні світу. Ратцель уважав, що в майбутньому домінуючими стануть великі держави, що займають великий континентальний простір.

Маккіндер на початку ХХ століття чітко позначив той «осьовий регіон», який забезпечував домінування у світовій політиці та історії - це величезний внутрішній простір Євразії. Маккіндер стверджує, що «той, хто править Східною Європою, володіє Серцем землі, той, хто править Серцем землі, володіє Світовим Островом (Євразією), той, хто править Світовим Островом, володіє світом»¹. Маккіндер уважав, що будь-яка континентальна держава, будь то Росія, Німеччина або Китай, що захопила панівне становище в «осьовому регіоні», може обійти з флангів морську світ. Звідси його практичні рекомендації: застереження проти російсько-німецького зближення і, навпаки, зміцнення англо-російської взаємодії.

Ідею «осьового регіону» у світовій політиці сприйняв і Карл Хаусхофер, який слідом за Ратцелем і Маккіндером уважав, що континентальна держава володіла фундаментальною перевагою перед морською державою. Він розглядав союз Німеччини та Росії як ядро євразійського союзу з більш широким трансконтинентальним блоком, що включає Китай і Японію².

Засновник американської школи геополітики Альфред Мехен у своїх оцінках, як і Маккіндер, виходив з тези про глибинні відмінності, закладені в основу розвитку морських і сухопутних держав, вказуючи на перевагу першої моделі над другою. Серед усіх країн Азії найбільшу увагу Мехен приділяє Китаю, в якому американський учений бачив великий потенціал, відзначаючи «величезну приховану силу китайського характеру». Мехен виділяє таку геополітичну особливість Китаю, як здатність впливу не тільки в Азії та Тихому океані, але і в Європі. Вчений розглядає Китай як майбутній ключовий об'єкт стратегії США, щодо якого необхідно проводити лінію з економічного залучення. Мехен акцентує увагу на необхідності не допустити зміни морської орієнтації розвитку Китаю на континентальну та посилення впливу на нього з боку іншої зовнішньої держави.

Інший американський геополітик, Н. Спайкмен, розвинув теорію А. Мехена, одночасно перебуваючи під впливом навчання Х. Маккіндера. Концепція Спайкмена підвела певну риску під геополітичними дискусіями початку-середини ХХ століття. Вона виділяється на тлі інших концепцій своєю системністю, спробою розглянути процеси, які відбуваються у світі, на підставі всебічного аналізу, що враховує цілий комплекс факторів і їх взаємозалежність.

Головним елементом усієї концепції Спайкмена стало поняття євразійського «Римленда» (або «маргінального напівмісяця», за Маккіндером). До складу названого геополітичного простору, розташованого між «Хартлендом» (як центральною частиною континенту) і водами, що омивають Євразію, Спайкмен включив Західну Європу, Близький і Середній Схід, Аравійський півострів, територію сучасного Афганістану, Пакистану, Індії, частини Китаю та Південно-Східної Азії, Корейський півострів і Далекий Схід. Поза цією зоною, безумовно, залишилися острівні держави, у тому числі Велика Британія і Японія. Саме контроль над цим поясом, на його думку, принесе

1 Mackinder, H.J. (1919). *Democratic Ideals and Reality*. London: Constable and Co, 194.

2 Хаусхофер, К. (2001). *Континентальный блок*. Москва: Мысль, 347.

остаточну перемогу в боротьбі континентальних і морських сил відповідно до закону планетарного дуалізму.

Незважаючи на той факт що Спайкмен розглядає «Римленд» як «буферний» простір, наділений функцією захищати себе як на суші, так і на морі, він відзначає його життєво важливе значення для світових процесів. Американський учений змінив формулу «панування над світом», що вивів його англійський колега Маккіндер. Згідно із Спайкменом, «хто контролює Римленд, той керує Євразією; хто керує Євразією, той контролює долю світу»¹.

Розвиваючи теорії протистояння морських і сухопутних держав, Спайкмен одночасно робить акцент на тому, що можливість будь-якого альянсу таких країн, як США, Велика Британія і Японія, може призвести до потенційної ймовірності об'єднання континентальних сил в особі Росії, Німеччини та Китаю.

Необхідно підкреслити, що світова політика ХХ століття (Перша і Друга світові війни, протистояння двох світових блоків-систем до розпаду СРСР, подальша боротьба за світовий вплив США) не тільки виходила з геополітичних доктрин Маккіндера, Хаусхофера, Спайкмена та ін., але й була їх фактичною апробацією і реалізацією.

Сучасні західні концепції так чи інакше продовжують визнавати особливу роль «хартленда» у світовій геополітичній реальності. У той самий час роль Євразії вони оцінюють лише як фактор або засіб досягнення світового впливу своєї країни або навіть її світового домінування.

Згідно з цим положенням, добре відомі праці американського геополітика З. Бжезінського, на думку якого Євразія повинна виконувати роль «пасивної шахової дошки»², де розставляються фігури і здійснюються ходи іншими великими політичними центрами.

Відповідно до іншої позиції, яку висловив американський політолог А. Страус, Євразія в системі світових відносин втрачає свою значимість, трансформуючись в периферійний регіон³. Подібний висновок є логічним для всіх прихильників глобалізму, відповідно до якого «центром світу» є найбільш економічно і демократично розвинені країни, до яких у першу чергу належать США, країни Західної Європи і Японія.

Першим російським геополітиком, який не тільки почав використовувати термін «геополітика», але і розробив геополітичну модель світу «зсередини» хартленда, був засновник та ідеолог євразійського руху Петро Савицький. Варто відзначити, що його концепція стала своєрідним продовженням і завершенням російської школи географічного детермінізму, яку представляли: географ Л. І. Мечников, котрий досліджував роль річок в історичному розвитку людини; історики Б. М. Чичерін, С. М. Соловйов, В. О. Ключевський, А. П. Щапов, І. Л. Солоневич, що досліджували роль природних і географічних чинників у бутті російської людини; географ П. П. Семенов-Тян-Шанський, який освітлював роль Росії в колонізаційному русі європейських народів.

Свою геополітичну концепцію П. Савицький базував на новій галузі знання - геософії та її центральній категорії «місцерозвиток», що він упровадив у праці «Географічний огляд Росії-Євразії». Геософія розумілась як аналіз синтезу історичних і географічних основ та їх ролі у виникненні, становленні та розвитку етносу. Саме «місцерозвиток» відіграє істотну роль у державному устрої, господарському укладі, традиціях, звичаях етносу, а в кінцевому підсумку і в його духовному образі, менталітеті, розумінні своєї історичної місії.

Місцем розвитку Росії є «серединна» частина Євро-Азіатського континенту, яка з одного боку межує з Європою, а з іншого - з Азією. Цю третю, внутрішню частину Євро-Азіатського континенту він називає Євразією, площа якої приблизно збігаються з територією імперської Росії, а потім СРСР.

Євразія, на думку П. Савицького, це «особливий географічний світ», який зумовив формування відповідної євразійської культури (цивілізації) як синтезу європейського та азіатського, слов'янського і туранського, західного і східного⁴. Всю історію Русі з давніх часів до сучасності євразійці розглядали під кутом боротьби «лісу» і «степу» (В. Г. Вернадський), як періоди змін «хвиль» європеїзації та азіатизації Росії, етапів їх асиміляції і гармонізації. Звідси і гетерогенна сутність, природа Росії-Євразії, яку вони назвали – «слов'яно-туранська».

1 Spykman, N. (1944). *The geography of the peace*. New York: Harcourt, Brace and Co.

2 Бжезинский, З.К. (1998). *Великая шахматная доска*. Москва: Международные отношения, 20.

3 Страус, А.Л. (1997). Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России. Москва: *Полис*, 2, 3.

4 Савицкий, П. (1997). *Континент Евразия*. Москва: Аграф.

Таким чином, Євразія як третій, внутрішній, континент євро-азійського простору в російській концепції був виділений як самостійний геополітичний феномен.

Разом із тим російська євразійська геополітика так само, як і позначені західні концепції, виходить з визнання особливої ролі Євразії у світовій політиці та системі міжнародних відносин. Але її принциповою відмінністю є усвідомлення континентальної місії Євразії як «з'єднувача», «посередника» та «перекладача» в діалозі Заходу і Сходу.

Однак було б невірно сприймати дану геополітичну концепцію євразійців лише в утопічно-пацифістському сенсі. На цьому особливо наполягає сучасне російське неоевразійство, представники якого, як і класики, вказують на те, що виконання ролі моста між Заходом і Сходом - це не суб'єктивно-волюнтаристське побажання Росії, а її доля, зумовлена самим її розташуванням. І від правильного та ефективного виконання цієї ролі залежить її існування, бо інакше Росія перетворить свій євразійський простір на «поле битв» між Заходом і Сходом (територію зіткнення атлантизму, з одного боку, і панісламізму, пантюркізму, панарабізму – з іншого). Відповідно, щоб не допустити подібної ситуації, необхідно не тільки обмежуватися «відповіддю» на ті чи інші глобальні політичні «виклики», а й активно виявляти свою позицію у світовій політиці та ініціювати свої регіональні проекти.

Як такий євразійський «виклик», сучасні неоевразійці пропонують створення Євразійського континентального блоку через послідовну і багаторівневу інтеграцію країн СНД в Євразійський союз з подальшим входженням інших країн Євро-Азіатського регіону в систему стратегічних альянсів.

Необхідність такого «виклику» з боку Росії, стверджують неоевразійці, обумовлена потребою самозбереження, бо інакше вона не зможе відстояти свій цивілізаційний і геополітичний ареал, який буде стискатися з трьох сторін: з боку Заходу, мусульманського Півдня і з боку динамічного Азіатсько-Тихоокеанського регіону, зокрема в особі Китаю, керівництво якого у вересні 2013 р. оголосило ідею створення стратегічного проекту - «Економічний пояс (коридор) Шовкового шляху», який планує об'єднати Великий євразійський багатомірний простір, включаючи Китай, Центральну Азію, Східну і Західну Європу.

Російське неоевразійство, звичайно, піддається критиці як «ззовні», так і «зсередини». Як правило, опонентами виступають ідеологи націоналістично налаштованих верств населення Росії. Так, наприклад, у Татарстані в працях Р. Хакімова, Д. Ісхакова, Р. Сафіна, Ф. Уразаєва критиці піддається основна теза про саме існування євразійської цивілізації. На думку татарських авторів, як самостійних можна розглядати лише окремо російсько-православну і тюрко-мусульманську цивілізації.

Крім того, у російській палітрі політичної думки між євразійством і антиєвразійством існує ще безліч проміжних позицій зі специфічними нюансами. Серед них учені, що відстоюють домінування туранського, а не російського елементу як носія і гаранта євразійської єдності в сучасних умовах. Так, наприклад, башкирський дослідник І. Е. Кузєєв, визнаючи інтерпретацію історії класиками євразійства як тісну взаємодію тюрків і слов'ян при циклічній зміні домінування кожного з них (у давності - переважання булгар, хазар, потім тюрків-монголів, у Московському царстві - слов'ян), вважає, що в даний час «Росії, яка переживає глибоку системну кризу, досить складно претендувати на роль ініціатора євразійських інтеграційних процесів»¹. Він передає провідну роль у «регіонах» Євразії Туреччині.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що в базових геополітичних концепціях Євразійський континент є ключовою територією, а отже, об'єктом політичного, економічного та ідеологічного протистояння.

Історично склалося так, що великі держави, залучені в драматургію міжнародного суперництва, завжди визначали для себе геополітичні регіони світу, що вимагають їхньої пильної уваги. Сучасна реальність така, що міжнародна політика не в змозі уникнути стикань інтересів учасників політичного процесу - такий характер системи, що складається з національних держав і блоків.

До геополітичних центрів впливу в Євразії можна віднести США, Євросоюз, Росію, Китай, Індію, Іран, Туреччину. Аналіз дій провідних держав у Євразії на сучасному етапі свідчить про

1 Кузєєв, И.Э. (2000). *Россия и Турция в Евразии. Евразийство: историко-культурное наследие и перспективы развития*. Уфа: Золотоордынская цивилизация, 66.

наявність у кожної з них власного бачення шляхів і методів розвитку та реалізації своїх інтересів у даному регіоні.

Стикання між цими світоглядними концепціями значною мірою і визначає межі Євразії як геополітичного концепту. При цьому результат цього стикання буде визначальним для багатьох політичних процесів, що відбуваються у світі, а також для того, в якому саме напрямі відбудеться їх розвиток у майбутньому.

References

---

1. Bzhezinskij, Z. (1998). *Velikaja shahmatnaja doska*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija.
2. Haushofer, K. (2001). *Kontinental'nyj blok*. Moskva: Mysl'.
3. Kuzeev, I. Je. (2000). *Rossija i Turcija v Evrazii. Evrazijstvo: istoriko-kul'turnoe nasledie i perspektivy razvitija*. Ufa: Zolotoordynskaja civilizacija.
4. Mackinder, H. J. (1919). *Democratic Ideals and Reality*. London: Constable and Co.
5. Savickij, P. (1997). *Kontinent Evrazija*. Moskva: Agraf.
6. Spykman, N. (1944). *The Geography of the peace*. New York: Harcourt, Brace and Co.
7. Straus, A. L. (1997). Unipoljarnost'. Koncentricheskaja struktura novogo mirovogo porjadka i pozicija Rossii. Moskva: Polis, 2, 3.